

MŰEMLÉKI INVENTARIZÁCIÓ MAGYARORSZÁGON¹

A műemléki inventarizáció, azaz a mindenkor műemléki értékek (ingatlanok és a velük szerves történeti kapcsolatban lévő ingóságok) hatósági és/vagy tudományos célú felleltározásának, illetve jegyzékbe foglalásának igénye a műemléki gondolat megjelenésével szoros összefüggésben, annak szerves részeként fogalmazódott meg a XIX. század elején. Inventáriumok addig is készültek, de azok általában tulajdonjogot igazoló vagyonleltárak, esetenként közigazgatási célú összeírások voltak, vagy bizonyos, a tudományos, vallási vagy egyéb indítékú érdeklődés horizontjára került emlékcsoportok – pl. ereklyék, kincstárak, antik feliratok stb. – feltérképezésére és jegyzékbe foglalására irányultak.² A minket érdeklő műemléki inventarizáció a hatósági segédeszköz szerepén túl, a tudományos ismeretek felhasználására, azok tudományos forrásként való közzétételére, a megbecsülni és védeni kívánt történeti és művészeti értékekre vonatkozó ismeretek társadalmi befogadásának az előmozdítására irányul kezdettől fogva. Az egymással sok tekintetben összefüggő tudományos, didaktikus, értékvédelmi és igazgatási szempontokat tehát egyszerre igyekszik kielégíteni. E komplex célrendszer az idők folyamán sokféle kutatási stratégia megjelenéséhez és számos kiadványtípus kialakulásához vezetett Európa-szerte, létrehozva a (hatósági) *műemlékjegyzékek* mellett a *műemléki topográfia* műfaját és annak máig feltűnő, időnként egymást részben át is fedő újabb és újabb változatait.³

A műemléki topográfia maga tipikusan nyugat-európai, elsősorban kontinentális, és sok tekintetben jellegzetesen német műfaj. A nagy vonalakban ma is érvényes metodikájának kidolgozására német nyelvterületen került sor a XIX. század utolsó harmadában. A topográfiai a kontinensen általában a nemzeti műemlékvédelmi intézmények keretében, döntően az állami költségvetés támogatásával készülnek. Angliában is átvették ezt a megoldást, de csak a XX. század elején, és kevésbé intenzíven művelték, mint a kontinensen. Ennek egyik oka feltehetően abban keresendő, hogy az angol épí-

tészettörténeti irodalom jóval korábban és szélesebb alapokon indult meg, mint Európa más részein, és az egyes településekre, illetve konkrét emlékekre vonatkozó ismeretek sokaságának birtokában kevésbé érezték szükségét az európai gyakorlathoz hasonló országos vállalkozások megindításának. A másik fontos körülmény mentalitásbeli lehet: a kontinens, Svájc kivételével jellemzően felülről szervezett társadalmaival szemben az angol individualizmus másképpen viszonyult az ilyen projektekhez. (Jellemző, hogy az angolok számára egy Németország-ból bevándorolt tudós, Nikolaus Pevsner kedveltette meg ezt a műfajt olyannyira, hogy – továbbra is magánkeretekben, de – a kezdeményező halála óta is töretlenül folytatódik a munka.)⁴

A műemléki topográfiai általános (és ideális) célkitűzése, hogy egy állam teljes területén, azonos szemléletmódban, módszerekkel és szerkezetben feldolgozzák az adott kor műemlékfogalmába beletartozó emlékek teljes körét. Alapkövetelmény az is, hogy a feldolgozás a bibliográfiai és leltári, írott és vizuális források lehető teljességének figyelembevételével mellett teljes terepbejáráson, az adatok és leírások helyszíni ellenőrzésén alapuljon, vagyis hogy a munka eredménye az egy adott időpontban fennálló állapotokat minél hívebben tükrözzön. Az már a kezdetekkor nyilvánvaló volt, hogy ilyen követelményeknek gyakorlati és elvi okoknál fogva csak kismértékben lehet eleget tenni, ezért különböző kompromisszumokra van szükség.⁵ Az ideális célt tehát időről időre, más és más módszerekkel, igyekeztek legalább részlegesen megközelíteni. Ennek során jött létre az a műfaji differenciálódás, ami a topográfiai kutatások és publikációs formák ma is járhatónak látszó útjait kialakította.

A *Dehio-kézikönyv* a műemléki inventarizáció, mondhatnánk, második generációs műfaja. Akkor merült fel a szükségessége, amikor a topográfiai irodalom Németországban már áttekinthetetlenül gazdaggá és szerteágazóvá vált, és igény ébredt az anyagban való gyors tájékozódásra, ennek

megfelelően a tömör előadásmódra és a 'termék' gyakorlati hasznosítása érdekében a minél inkább – mai kifejezéssel – felhasználóbarát megformálására. Az alapkonceptiót a strasbourgi művészettörténész professzor Georg Dehio fogalmazta meg 1900-ban, a Drezdában megtartott első német Műemlékvédelmi Napok egyik napirendi pontjaként benyújtott javaslatában.⁶ Az így kialakított 'kistopográfia' nemcsak végtermékében, hanem kutatási módszerében is sajátos megoldásokat és szabályokat alakított ki.

Ha Kelet-Európáról van szó, érdemes még egy történeti-szociológiai körülményre is utalni. Topográfiák ott készültek, ahol erőteljes művelt polgári rétegek voltak, a maguk civil szerveződéseivel, akadémiái, egyetemi hátterével és többé-kevésbé hatékony műemlékvédelmi intézményeivel. E régiókban alakították ki általában az állami bürokráciából kiinduló törekvések és erőteljes szakmai és civil kezdeményezések nyomán az állam műemlékvédelmi intézményrendszerét, árnyalt, országos és helyi jogszabályi kereteit, és teremtették meg mindenek költségvetési alapjait, a közpénzek és magánforrások együttműködésének feltételeit. Ebben a környezetben volt adott az a fogyasztói/felhasználói kör, amely az inventarizációs projekteket ténylegesen igényelte. Nem véletlen tehát, hogy a műemléki topográfia másfél évszázados mennyiségi és minőségi eredményeit Európa térképére vetítve éles határvonal rajzolódik ki előttünk, amely nagymértékben egybeesik a kontinens keleti és nyugati fele közti erőteljes társadalomszerkezeti különbségek évezredes történelmi múltra visszatekintő elválasztó vonalával.⁸ Jellegzetes eltérések ettől a határvonaltól Kelet-Európa, így Magyarország vonatkozásában is a modern korig zárt, vagy éppen autonóm közösségekben élt német népcsoportok által lakott régiókban mutatkoztak, ahol részben a XIX. században megindított német vagy osztrák topográfiai munkálatokat folytatva – részben a századforduló német Heimatschutz mozgalmanak ösztönzésére, majd később a művészettörténetsz Wilhelm Pinder által képviselt 'Drang nach Osten' törekvések jegyében, a topográfiai kutatás –, nem egy esetben politikai törekvésektől torzítva bár, de több-kevesebb folyamatosságot és tárgyi szempontból új eredményeket mutatott fel.⁹

A fentiekben jelzett, a komplex értékvédelmi, tudományos és technikai szempontú célrendszer erős belső logikáját mutatja, hogy az már az európai műemlékvédelmi törekvések korai szakaszában, a XIX. század második évtizedében jogszabályi keretbe foglalva is megjelent. I. Lajos hesseni nagyherceg¹⁰ 1818-ban kibocsátott hét pontot tartalmazó rendeletéről van szó, amelynek megfogalmazásában a Nagyhercegség építészeti igazgatójának, Georg Mollernek (1784–1852) volt döntő szerepe:

Abból a megfontolásból, hogy az építőművészet még fennálló emlékei a történelem legfontosabb és legerdekesebb forrásai közé tartoznak, amelyekből a korábbi szokásokra, szellemi műveltségre és a nemzet polgári állapotára következtethetünk, és ennél fogva ugyanezek fenntartása a legnagyobb mértékben kívánatos, a következőket rendeljük el:

1. A Főépítészeti Kollégiumunkat megbízzuk, hogy a régi építészet valamennyi Hesseni Nagyhercegségben található maradványát, amely a történelem vagy a művészet szempontjából fenntartásra érdemesnek minősül, pontos jegyzékbe foglalja, amelyben le kell írni a jelenlegi állapotot és a bennük található régi műtárgyakat, mint amilyenek a festmények, szobrok és az efféle figyelemre méltó dolgok.
2. A jegyzék történeti részének kidolgozása érdekében a nevezett Kollégium ezen hazafias ügyben való közreműködésre meg kell hogy hívja azokat a tudósokat, akik legjobban ismerik a provincia történetét, és ebből a célból a levéltárakból rendelkezésükre kell bocsátssa a szükséges információkat.
3. Ezek közül a legkiválóbb és a leginkább omladozóban lévő alkotások apránként pontosan nyilvántartásba veendőek és a leírások mellett az ezekről készült rajzok is Múzeumunkban elhelyezendőek.
4. A Főépítészeti Kollégiumunkat jelen rendeletünkkel megbízzuk azzal, hogy a fenntartásra, ill. lerajzolásra érdemes épületek jegyzékét engedélyezésre előterjessze, azok fenntartására és kijavítására a különböző hatóságokkal kapcsolatba lépjen, és számunkra arról a megfelelő javaslatokat tegyen.
5. Ha ezen épületek egyikével, vagy másikával kapcsolatban változtatások megkezdése, vagy teljes lebontásuk látszana szükségesnek, az csak az említett Kollégium előzetes tájékoztatásával történhet meg és csak az után, hogy az a megfelelő esetekben a Mi legmagasabb engedélyünket beszerezte.¹¹

A rendeletet érdekes módon először a kiváló angol építészettörténész, John Harvey tette közzé, de erről a német szakirodalom sokáig

nem vett tudomást, mert úgy tudták, hogy a dokumentum nem maradt fenn. Harvey joggal állapítja meg, hogy a rendelet azóta is érvényes szerkezetben tartalmazza a műemlékvédelem törvényi szabályozásának valamennyi lényeges problémakörét és azok elvi kapcsolatát. A szöveg a műemlékek védelmével, fenntartásával, kezelésével és nyilván tartásával szoros tartalmi összefüggésben meghatározza az inventarizálás feladatkörét, helyét, módszerét, felelőseit, alapvető szakmai követelményeit, továbbá ehhez kapcsolódóan az illetén tevékenység során összegyűjtött és rendszerezett dokumentáció közgyűjteményi elhelyezésének módját és végül a nyomtatott formában való közzététel kötelezettségét azzal, hogy azt a hatóságok rendelkezésére kell bocsátani.¹²

A művészettörténeti, levéltári kutatások előrehaladása, az egyes leírandó épületekkel, együttesekkel, településekkel kapcsolatos ismeretek felhalmozása, mindezek alapos levéltári, rajzi, később fényképes dokumentációja, a vonatkozó bibliográfia összegyűjtése a kiválasztott (közigazgatási) terület műemléki topográfiai leírásának alapvető szakmai előfeltétele. Ez, bármennyire is világosan lebegett a cél a kezdeményezők szeme előtt, csak hosszabb időt igénybe vevő, fáradságos és költséges előmunkálatokkal, nagyszámú szakember közreműködésével vált valósan megvalósíthatóvá. A műemlékfogalom fejlődésével összefüggésben lényeges probléma volt mindig a feldolgozásban figyelembe veendő emlékek köre, leegyszerűsítve az alsó, de mindenekelőtt a felső időhatár kérdése.¹³ A preferált korszakokhoz, emlékekhez, akár vidékekhez fűződő képzetek a műemlékfogalom szakmai logikán is alapuló differenciálódása mellett gyakran összekacsolódtak a nemzeti művészet, a nemzeti teljesítmény koncepciójával és ezen keresztül az elmúlt másfél száz évben annyit változott európai államideológiákkal és birodalmi törekvésekkel. A gondolkodás szabadságának, a tudomány függetlenségének és diszciplináris követelményeinek a talajáról jogosan bírált következmények ellenére, szociológiai értelemben és a finanszírozás feltételeinek megteremtése szempontjából ez bizonyult a műemlékügyet és ezen belül a minket itt közelebből érdeklő topográfia ügyét előrelendítő legmarkánsabb erőnek.

Magyarországon a nyugat-európai értelemben vett műemléki topográfiákról a XX. század közepéig nem beszélhetünk, a célok és az előkészületek azonban már nem sokkal a legkorábbi német kezdeményezéseket követően és azoktól nem is teljesen függetlenül megjelentek. Ebben az időben persze nem a mai Magyarországról volt szó, hanem a Habsburg Birodalom részeként saját rendi alkotmánnyal rendelkező soknemzetiségű magyar királyságról, amelynek területe akkor az egész Kárpát-medencét betöltötte.

Az építészeti emlékeinek és a hozzájuk szervesen kapcsolódó, jobbára művészeti értékelést is igénylő ingóságoknak és egyéb tartozékoknak a nemzeti és polgári kultúrába műemlékként, azaz megismerendő, tudományosan feldolgozandó, ily módon nemzeti leltárba veendő, mindezek alapján pedig védendő tárgyként való beemelésében az alapító korszak négy kiemelkedő egyéniségének volt meghatározó szerepe. Az eredetileg orvosi képzettségű Henszlmann Imre (1813–1888)¹⁴ mellett a publicista, politikus, diplomata és jelentős műgyűjtő Pulszky Ferenc (1814–1897),¹⁵ a bencés szerzetes tanár Rómer Flóris (1815–1889)¹⁶ és a római katolikus pap, később püspök és közgyűjtemény-alapító Ipolyi Arnold (1823–1886)¹⁷

1. Henszlmann Imre (1813–1888)

nevét kell itt említeni, akik valamennyien több tudományterület kiemelkedő művelői is voltak. Ők négyen a magyar műemlékvédelem, művészettörténet, régészet és muzeológia megalapítói tudományos és intézményi tekintetben egyaránt. (Henszlmann 1872-től a budapesti egyetem művészettörténeti tanszékének alapító professzora, és a magyar műemlékvédelem állami intézményeinek kezdetétől fogva szakmai irányítója (*I. kép*), Rómer 1869-től a magyar régészet első professzora, Pulszky 1869–1894-ig a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója). A valamivel fiatalabb Ipolyit is ideértve mindannyian egy generációhoz tartoztak, olvasmányaikra, részben már utazásaikra is alapozva egészen fiatalon bekapcsolódtak koruk legfrissebb európai szellemi áramlataiba, és a polgári átalakulást, a nemzeti újjászülést és a Nyugat nagy gazdasági és kulturális teljesítményeihez való felzárkózást célzó, a harmincas évek elején lendületet vett hazai politikai és közéleti reformküzdelmekbe. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharcban játszott szerepéért Henszlmann 1860-ig, a halálra ítélt, majd távollétére való tekintettel életfogytiglanra enyhített büntetéssel a háta mögött Pulszky 1866-ig emigrációba kényszerült, Rómer három és fél évet töltött vasházban, majd börtönben, és csak 1857-től működhetett szabadon. Ipolyit, aki egyébként szintén részese volt a forradalomnak, a megtorlás elkerülte.

Még egy jellegzetes körülményre érdemes itt röviden felhívni a figyelmet. A szóba hozott személyiségek, sok más, a XIX. századnak a magyarországi nagy társadalmi és szellemi átalakulásban fontos szerepet vállaló alakjával együtt valamennyien a mai Szlovákia, az egykori Felső-Magyarország területéről származtak. Ez korántsem a köztudott műve. Itt vannak azok a középkori (bánya)városok, többek között a Fuggerek egykori bérletei, amelyek polgársága teremtette meg azt a középkori művészetet, amely a magyar művészettörténet romantikus korszakában a magyar nemzeti művészet etalonjává válhatott, és itt tűnt fel a felvilágosodás korában az a nemesből vagy sikeres mesteremberből polgárrá vált társadalmi réteg, amely aztán kitermelte a következő század társadalmi és kulturális mozgalmait magyarországi elitjének legjavát.

Az alapító atyák tudományos és szervező tevékenységüket mindenekelőtt a magyar tudós társaság, az 1830-ban megalakított Magyar Tudományos Akadémia tagjaként, valamint a tudományterjesztés, országsímszerű társadalmi szerveződéseiben fejtették ki. Az utóbbiak közül a legfontosabb a német Gesellschaft Deutscher Naturforscher und Ärzte mintájára 1840-ben megszervezett Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága volt.¹⁸ A társaság az 1847-ben Eperjesen tartott gyűlésén többek között Pulszky és Henszlmann kezdeményezésére az Akadémia támogatását is kérve azt a javaslatot tették, hogy a magyar országgyűlés intézkedjék annak érdekében, hogy a középítkezések esetében az 'érdekes régi épületeket' rajzban dokumentálják, azt publikálják, és hogy a szóban forgó épületek felújítására tervek készüljenek. A javaslatban világosan felismerhetők az építészettörténeti kutatások igényét is magába foglaló műemléki törvény koncepciójának körvonalai.

Ehhez kapcsolódott a Magyar Tudományos Akadémia titkárának 1847. február 22-i dátummal megjelent felhívása. „Míg más nemzetek múltjuk mindazon ereklyéit, melyek egykori műveltségük és fényük felől tanúságot tesznek, nagy gonddal megőrzik, megújítják, hű és díszes rajzmunkákban a művelt világgal közlik, műértőik és tudósaik azokat vizsgálataik tanulságos tárgyaivá teszik, költőik pedig a költészet varázsfényében támasztják fel halottaikból, addig mi, hidegek régi dicsőségünk emlékei iránt, azokat is, miket elmúlt századok viharai megkíméltek, lelketlenül vagy észre sem vesszük és legjobb esetben az idő pusztító fogának, semmit sem téve, zsákmányul engedjük.” Mindezek alapján a szöveg felszólítja mindazokat, „kik a hazai régi műveltség fényre derülését, s így a nemzeti becsület emelkedését szívükön hordozzák”, hogy írásban tájékoztassák a felhívás kibocsátóját az általuk ismert templomokról, várakról vagy egyéb épületekről, illetve azok maradványairól, kő- és fadaragványokról, öntvényekről, mesterséges halmokról, festményekről, vésett művekről, metszetekről, fegyverekről, bútorkokról és ékszerekről. Ily módon egy olyan leltár állhatna össze, amelynek alapján elkészíthető lenne e tárgyak rajza, leírása, és ezt követően lehetővé válna „mind ezeket egy magyar műtörténeti gyűjteményben a haza elé terjeszteni”.¹⁹

A felhívás gondolatainak ihletője Henszlmann Imre volt, aki éppen egy évvel korábban adta ki a később a magyar művészettörténet-írás első műveként nyilvántartott munkáját Kassa gótikus plébániatemplomáról, 1804-től székesegyházáról.²⁰ A szóban forgó mű egyszerre művészettörténeti feldolgozás és politikai program, és világosan kimutatható, hogy megírásában a Poroszország vezette német nemzeti egyesítési politikához kötődő kölni dómépítő mozgalomnak az üzenete lebegett szerzője szeme előtt. Ebben az összefüggésben, Marosi Ernő tömör megfogalmazását kölcsönvéve, a kassai székesegyház – mint a magyar nemzeti múlt legjelentősebb emléke – „Kölnhöz hasonló vonásainak elképzelésével mintegy Magyarország igényét jelenti be a tervezett Közép-Európában, melynek vezető hatalmai Ausztria és Poroszország lesznek.”²¹ Henszlmann 1837-ben Itáliát járta be, és hallgatott művészettörténeti előadásokat, majd a következő évben Németországban, Franciaországban és Angliában folytatott archeológiai tanulmányokat. A minden bizonnyal intenzív szellemi hatást kiváltó utazások részleteit nem ismerjük, de az akadémiai felhívás fent idézett mondataiból is érződik, hogy annak megfogalmazója alapos ismeretekkel rendelkezett a példaként állított egykorú nyugat-európai műemlékvédelmi törekvésekről. A szöveg persze azt a helyzetet is tükrözi, hogy közrebocsátása idején a megjelölt ideális célokhoz, ’hű és díszes rajzmunkák’ elkészítéséhez és közzétételéhez, az emlékek tudományos vizsgálatához és természetesen ’megújításához’ Magyarországon sem intézményes keretek, sem pénzforrások nem voltak társíthatók.²² Ily módon maradt a minden módszerbeli szempontot nélkülöző önkéntes munkafelajánlásra való buzdítás. Közel volt azonban az idő, amikor ez a munka ténylegesen megkezdődhetett.

Az 1848–1849-ben lezajlott forradalom és szabadságharc után a berendezkedő osztrák neoabszolutizmus a francia és porosz intézményi példák alapján I. Ferenc József császár rendeletével 1850-ben létrehozta a birodalom első műemlékvédelmi intézményét, a kissé bonyolult, de beszédes nevű ’k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunstdenkmäler’-t, vagy ahogy azt később egyszerűen nevezték, a

’Centralkommission’-t. A Centralkommission megszervezésében meghatározó szerepe volt a bécsi művészettörténeti iskola megalapítójának, Rudolf von Eitelbergernek (1817–1885), aki 1852-ben lett a bécsi egyetem első művészettörténész professzora. Eitelberger ugyanannak a jelentős bécsi műgyűjtőnek, Joseph Daniel Böhmnek (1794–1865) a művészettörténet kérdéseit intenzíven megvitató eleven szellemi környezetében vált a művészettörténet szakemberévé, ahol Henszlmann Imre és Pulszky Ferenc is.²³

A bécsi bizottság érdemi tevékenységét megalapítása után három évvel kezdte meg, és hatásköre 1860-ig Magyarországra is kiterjedt.²⁴ Ez a hét év elsősorban a műemlékállomány feltárása és szakszerű ismertetése tekintetében hozott lényeges eredményeket a magyar műemlékügy szempontjából. A kormányzati tanácsadó és véleményező funkciót betöltő központi bizottság a felügyelő ipari, kereskedelmi és középítkezési miniszter által kinevezett, tiszteletbeli állást betöltő konzervátorokat kért fel az egyes helytartótanácsi kerületekben, azaz a területi közigazgatás második szintjén. Ezek a helyi építési hivatalokkal együttműködve képviselték és látták el a műemléki szervezet két fő feladatát, a műemléki anyag számbavételét, tudományos feldolgozását és az épületek fenntartásával kapcsolatos szakfeladatokat. A konzervátorok körét később szintén társadalmi alapon ún. levelezőkkel bővítették ki. A bizottság alapszabálya értelmében a konzervátoroknak súlyt kellett helyezniük arra is, hogy munkájukba bevonják a helyi egyesületeket, illetve hogy ilyenek hiányában azok létrejöttét előmozdítsák. Meg kellett nyerniük továbbá a műemléki kutatás és a műemlékek fenntartása ügyének a klérus, a helyhatóságok és a tanári karok képviselőit. A konzervátoroktól és a levelezőktől beérkezett anyagokat központi gyűjteményekben helyezték el, és a bizottság rendszeres kiadványaiban²⁵ a rajzok nagy részével együtt publikálták.

A magyar területeken összesen tizen-nyolc konzervátor működött, ebből tizenegy az akkor külön közigazgatási szervezettel rendelkező Erdélyben. Tagjai főleg a felső klérusból és arisztokraták köréből kerültek ki, vérbeli szakember csak Ipolyi Arnold volt, abban az időben a Pozsonyhoz közeli

Zobor plébánosa. Erdélyben a bizottság ot-tani, a magyarországit számban meghaladó képviselői között a helyi – elsősorban szász – regionális művészettörténeti kutatás meg-alapozóit találjuk Ludwig Reissenberger, Martin Samuel Mökesch és Friedrich Müller személyében.

A Centralkommission anyaggyűjtésének már az elő években impozáns eredményei főleg az építési hivatalok munkájának kö-szönhetőek. Ezek az építkezések nyomán frissen előkerült római faragványokról, érem- és egyéb leletekről készített rajzok, továbbá nagyszámú középkori emlékről ké-szült felmérés mellett, néhány konzervátor Ipolyihoz hasonló módszeres terepbejárása során leírt és részben építészeti közreműkö-déssel lerajzolt addig ismeretlen középkori emlék dokumentálásában foglalkathatók össze. A feltáró munka intenzitását és módszeres-ségét mutatja, hogy Eitelberger 1856-ban tanulmányútjainak eredményeként megraj-zolhatta a magyar középkori építészet első, a művészettörténet-írás *mai* szemlélethez is közelálló, közép-európai összefüggésbe he-lyezett összképét. Ez a szakmai szempont-ból szerencsés megközelítés, bár szerzője azt a feldolgozott anyag elemzésére alapoz-ta, nem nélkülözte a magyar nacionalizmus-nak az általa a birodalom perspektívájából ítélve végleg meghaladottnak gondolt cél-képzeteivel szembeni liberális kritikai atti-tűdöt sem. Álláspontját mindenesetre a XIX. század magyar művészettörténet-írása és műemléki gondolkodása nyilván éppen ezért nem tette magáévá.²⁶

Ipolyi a Centralkommission alsó-pozso-nyi területi konzervátoraként készítette el az első olyan magyarországi topográfiát, amely egy tájegység műemlékeit a történelmi for-rások figyelembevételével, rendszeres te-repbejárás alapján, teljes egészében feldol-gozza. (2. kép) A Duna legnagyobb, ma Szlovákiában található, mintegy 80 km hosszú és 15–30 km széles, Csallóköznek nevezett, a középkor óta sűrűn betelepült szigetéről van szó, amelyen nagyszámú, a XIII–XV. századból fennmaradt építészeti emlék található.²⁷ A feldolgozás bevezető fe-jezetében tömören ismerteti a vizsgált terü-let földrajzi határait, természeti és települési viszonyait, betelepülésének történetét, fon-tosabb birtokosait, építészetének történeti jellegzetességeit, és megfogalmazza azt a

2. Ipolyi Arnold (1823–1886)

törekvését, hogy adattárában mindazokat a részleteket leírja, amelyek a művészet-történeti tanulmányozás szempontjából bár-milyen jelentőséggel bírhat.²⁸ Ez nemcsak az építészeti elemekre vonatkozik, a leírá-sokban ugyanis kitér a templomok képző-művészeti díszére, feliratokra, berendezésre és felszerelésre is, és az építészeti összefü-ggések megállapítása során felhasználja a hozzáférhető írásos forrásokat. A bevezető megemlíti, hogy a vizsgálatba vett területen a középkor emlékei dominálnak, de az épí-tészettörténeti összefüggések megállapítása megköveteli a reneszánsz és a későbbi ko-rok figyelembevételét. Ennek egyik indoka az, hogy a későbbi korok emlékei „Egyrészt korábbiak nyomait és maradványait rejtik még, vagy legalább korábbi építményekre emlékeztetnek. Másrészt a legjobb bizonyí-tékokat nyújtják az építészeti emlékek sta-tisztikáját és történetét illetően, amelyekből biztos és üdvözlendő eredményekre jutha-tunk a különböző korok építési tevékenysé-gének viszonyaira és állapotára vonatkozó-an.”²⁹ A csallóközi topográfia eredményei publikálásuk után néhány évvel már megje-

lentek a német topográfiai irodalom korabeli alapművében, Dehio topográfiai kezdeményezésének legfontosabb előzményében, Wilhelm Lotz kétkötetes német művészeti topográfiájában is.³⁰ Ipolyi műve szemléletében annak a hegelianus, történetfilozófiai és esztétikai megalapozottságú, Magyarországon akkor markánsan Henszlmann által képviselt irányzattal szemben álló, művelődéstörténeti irányú művészettörténetnek jellegzetes példája, amelyről Heinrich Dilly kutatásai nyomán tudjuk,³¹ hogy az előbbi alternatívájaként, a német Vormärz forradalmi tudományossága keretei között lépett színre. Ugyanez a tudományos módszer jellemezte egyébként Römer Flóris munkásságát is.³²

A Centralkommission hatásköre Magyarországon 1860-ban az Októberi diploma kiadását követően megszűnt. Az új államjogi és igazgatási rendszer kialakításával kapcsolatos közjogi és hatásköri huzavonák következtében több mint egy évtizedig a magyar műemlékvédelem nem talált intézményi gazdára, ebben az átmeneti időszakban az Akadémia 1858-ban létrehozott Archaeologiai Bizottsága – megismételve a már idézett 1847-ben kiadott felhívását – magára vállalta a műemléküggyel kapcsolatos tudományos feladatokat. Az akadémiai bizottság egészen addig látta el ezt a feladatkört, amíg 1872-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter „addig is, míg a törvényhozás a műemlékekről törvény útján gondoskodik” miniszteri rendelettel „a műemlékek lajstromozása, felvétele, osztályozása és fenntartása tárgyában ideiglenes bizottságot alapított”.³³ Az így megalakult a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága (MIB) szakmai irányításával a miniszter a rendelet koncepcióját kidolgozó Henszlmann Imrét bízta meg. Henszlmann végső törekvése a műemlékvédelmi törvény megalkotása volt; erre többek között Pulszky Ferenc közreműködésével 1881-ben kerülhetett sor. Ennek szempontunkból az volt a legfontosabb következménye, hogy az ideiglenesként meghatározott műemléki bizottság Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) néven a törvény által létesített országos intézménnyé vált, és mint ilyen, ettől kezdve az 1949-ben történt feloszlatásáig, minden topográfiai kutatásnak kezdeményezője és az ennek során létrejött, valamint az előd intézményektől örö-

költ, illetve átvett gyűjtemények gazdája, azaz kezelője és fejlesztője volt.

A magyarországi műemléki inventarizáció megindítására, mint láttuk, a szellemi feltételek korán kialakultak, a gyakorlati megvalósításhoz pedig az abszolutista osztrák birodalmi adminisztráció teremtette meg néhány évre a külső feltételeket. Ipolyi csalóközi topográfiája e műfaj legjobb európai kortársi teljesítményeivel állítható párhuzamba. A folytatás azonban már a nyugat-európaítól eltérő pályán alakult. A műemléki topográfiák iránti szakmai igényt az ez ügyben felelősök csaknem száz éven keresztül ismételtgették, mígnem – sajátos módon ismét csak egy diktatúra, ezúttal a sztálinista totalitarizmus magyarországi bevezetése idején – osztrák és német példák és előzmények nyomán, 1950-ben megindulhatott az első korszerű magyar topográfiai sorozat. A műemléki topográfia tartalmi és metodikai kérdései, stratégiai alternatívái is ehhez kapcsolódóan merülhettek fel először érdemben az érintett magyar szakmai közéletben.

Minthogy az ország egészét feldolgozó topográfiai vállalkozáshoz a MIB, majd a MOB megalakulása után még sokáig nem álltak rendelkezésre kellő mélységű és részletettségű tudományos előmunkálatok, és hiányoztak a megfelelő pénzforrások is, a műemlékállomány minél alaposabb megismerése és dokumentálása, közzététele vált a legfőbb stratégiai céllá. Ez ügyben az Akadémia Archaeologiai Bizottsága Ipolyi által megfogalmazott programjában levelező rendszert épített ki, amely 1873-ig működött, és nagyban hozzájárult a régészeti kutatások fellendüléséhez és a műemlékek összeírásához. De a legfontosabb eredmény a régészeti és műemléki publikációknak teret adó kiadványsorozatok és periodikák megindítása volt.³⁴ Ipolyi, Römer, Henszlmann ezekben tette közé a prehistorikus és római kor maradványai mellett a magyar középkor legfontosabb emlékeit módszeresen feldolgozó, terepbejárásokon alapuló alapvető tanulmányait. A bizottság megkezdte az emlékek rajzoltatását, a középkori falképekről akvarell másolatok készítését.³⁵

A MIB tevékenységét szervesen folytatta a MOB is, amelynek a pénzalapját az Országgyűlés biztosította, felügyeletét a vallás- és közoktatásügyi miniszter látta el. Egy átfogó műemlékkataszter elkészítése

érdekében már 1872-ben a Centralkommissionnál alkalmazotthoz hasonló kérdőívet szerkesztettek a magyar és az erdélyi százsz munkatársakra tekintettel német nyelven is, és azt szétküldték olyan szakembereknek és lelkes dilettánsoknak, akikről érdemi információk voltak remélhetők. A kérdőívek kitöltése mellett rajzi dokumentációt is vártak. A kérdőívek válaszdíói közül kerültek ki a bizottság ún. kültagjai, akiknek a száma 1880-ban már harminckettőt tett ki. A kültagok között építészeket, rajztanárokat, grafikusokat és részben fizetett képzőművészeket is foglalkoztattak, illetve ilyenektől megvásároltak sorozatokat is. 1873-ban megvásárolták a Centralkommission magyarországi emlékeket megörökítő fadúcait, amelyeknek később sajnos nyoma vészett. A fényképek gyűjtése is ebben az évben indult meg.³⁶

A rajzi dokumentációval kapcsolatos szakmai igény kezdetben még inkább csak a 'művészi összhatás' megragadása volt, a bizottság működésének második évtizedében azonban az egyre szélesebb körű gyakorlati műemlékvédelmi tevékenység kapcsán felmerülő mérnöki munka nyomán, már a műszaki megbízhatóság került előtérbe. Jellemző ebből a szempontból a MOB egyik szokásos képsorozat vásárlása kapcsán a bizottság két megbízott építésze által 1885-ben készített szakvélemény következő részlete: „Miután a bizottságnak feladatát képezi egyrészt a műemlékek fenntartásáról gondoskodni s e célból pontos felvételeket eszközölni – másrészt azokat tudományos alapon megismertetni [és a bírálat tárgyává tenni rajzok] [...] sem az egyik sem a másik célra fel nem használhatók – a bizottság ezen rajzokat csakis hozzávető tájékoztatási anyagul vélte átvethetni.”³⁷

Az ilyenén anyaggyűjtést egy-egy vidék rendszeres beutazásával is összekötötték, a kataszteri ívek helyszíni kitöltésével. A rajzok elkészítésében a Műegyetem növendékei segítettek 1875-től, legtöbbször Steindl Imre, később Schulek Frigyes vezetésével. A gyűjtemény bővülésének másik forrását a műemlék-helyreállítások során – általában az ország legjelentősebb középkori emlékeiről volt szó – elkészített felmérések, illetve tervek jelentették. A XIX. század és a századforduló grafikai és fényképészeti dokumentációs tevékenysége néhány fontos

szereplőjének életművét a közelmúltban gazdagon illusztrált kiadványokban közzétették.³⁸

A magyar műemlékvédelem második generációjában a Henszlmann halálától, 1888-tól a Műemlékek Országos Bizottságát ténylegesen irányító Forster Gyula (1846–1932) töltötte be a meghatározó szerepet. A jogi végzettségű, széles körű nemzetközi tapasztalatot szerzett és nagy műveltségű Forster, Alois Riegl műemléki elveinek első magyarországi méltatója, munkásságának kezdetétől a századfordulóra kikristályosodó 'konzerválni és nem restaurálni' előre mutató műemléki felfogást képviselte. Hosszú hivatali működése során (1883-tól bizottsági tag, 1886-tól másodelnök, 1906–1922 a MOB elnöke) mindvégig nagy súlyt helyezett a műemlékek felkutatásának, nyilvánartásba vételének és publikálásának feladatára. Az 1870-es évekre Németországban részletesen kidolgozták a topográfia sok tekintetben ma is követett módszerét, szerkesztési elveit,³⁹ és a következő időkben Cornelius Gurliitt munkássága révén már a barokk emlékek feldolgozása is megkezdődött. Forster maga jól ismerte ezeket az eredményeket, és amennyire a szűkös anyagi lehetőségek és a szakemberhiány engedték, igyekezett megragadni minden lehetőséget az előrelépésre. A MOB 1896-ban egy országos vállalkozás elindításáról hozott határozatot, de csak három évvel később tudtak megbízásokat kiadni. Ezek közül azonban csak Divald Kornél (1872–1931) 1900–1919 között az akkori Felső-Magyarország, ma Szlovákia keleti felében megvalósult topográfiai útjainak feljegyzéseit tartalmazó kézírata készült el, amelyhez nagyszámú és kiváló minőségű fénykép is kapcsolódott. Divald műve – talán nem véletlenül – a legutóbbi időkig kéziratban maradt, mert mind szemléletében, mind pedig szerkesztési elveiben messze elmaradt az egykorú nemzetközi gyakorlattól, pl. az 1907-ben Max Dvůřák szerkesztésében megindított osztrák topográfiai sorozat színvonalától.⁴⁰ Az elhúzódo anyaggyűjtés és a nem kielégítő szakmai eredmény is mutatja, hogy a topográfia készítésének feltételei Magyarországon ebben az időszakban is messze estek a feladat követelményeitől. Ezzel Forster is tisztában volt, ezért, már 1899-ben Gerece Péter (1856–1914) bi-

zottsági tagot megbízták egy olyan teljes körű műemlékjegyzék elkészítésével, amely valóban az akkori országhatár terület egészére ki kellett terjedjen. Gerecze ehhez az addig rendelkezésre álló teljes irodalmat összegyűjtötte, az emlékek listáját a helyhatóságokkal és a MOB levelezőivel egyeztetette, és így lehetővé vált, hogy 1905-ben a megyénként és ezen belül településenként rendezett formában mintegy négyezer tételt tartalmazó, addig példa nélküli alaposságú jegyzék megjelenhessen. Ezt a munkát a műemléki adatgyűjtés addigi évtizedeiben elkészült és a MOB gyűjteményeibe került tervrajzok, felmérések, továbbá falképekről készült akvarellmásolatok, más műemlék-ábrázolások, fényképek és térképek szintén teljes, sok szempontból dokumentált katalógusa, valamint a Magyarországon található falképek jegyzéke és irodalma egészítette ki. A nagy munka a Forster Gyula által a műemlékek ismertetése céljára megindított, a MOB által kiadott, fóliás méretű reprezentatív sorozat első és második kötetében jelent meg.⁴¹ A sorozatnak még két további kötete látott napvilágot 1913-ban, illetve 1915-ben.

Gerecze Péter impozáns műve a magyar műemléki inventarizáció szempontjából kétségtelenül az itteni műemlékvédelem intézményes működése során tett erőfeszítések addigi betetőzését jelentette, mindazonáltal az eredmény az abban az időben korszerűnek tekinthető topográfiai munkák követelményeitől még mindig igen távol esett. A topográfiai munkák megszervezésének nyugat-európai eredményeket mérlegre tevő koncepciója írott formában Forster egy generációval fiatalabb kollégájának, Éber Lászlónak (1870–1935) a MOB 1916. május 15-i ülésére beterjesztett javaslatában jelent meg először. Az előterjesztés olyan egységes elvek szerint szerkesztett kiadványsorozatot céloz meg, amelynek kötetei egy-egy, vagy néhány kisebb közigazgatási egységet, a műemlékek számától függően esetleg egy megyét dolgoznak fel rövid és pregnáns leírásokkal, fontosabb emlékeknél a történeti adatok közlésével, rövid történeti és művészettörténeti bevezető tanulmányokkal; a szöveget rajzok és fényképek illusztrálják. A javaslattevő a legújabb bajor, illetve a vesztfáliai topográfiai köteteket tartja szerkezetében és arányaiban követendőnek. Ez-

zel kapcsolatban jelzi, hogy „Néhány évvel ezelőtt szóba került oly lajstrom készítése, aminőnek a Dehio féle 'Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler' valóban ragyogó tökéletességű példája, [...] azonban a lajstromnak ily szerkesztése nálunk komoly nehézségbe ütköznék azért, mert hiszen Dehio munkája Németországban már hosszú évtizedek óta folyó leltározás eredményein épült föl, a megjelent kiadványok hosszú sorának leszűrt eredménye, kritikai földolgozása, a teljesség igénye nélkül”.⁴² A bizottság elvben azonosult Éber javaslatával, reális eszközökkel azonban nem rendelkezett, és a háborús helyzetben természetesen nem is volt kilátás kedvező fordulatra.

Az első világháborút lezáró békeszerződés radikális változást hozott Magyarországhelyzetében. Az ország a korábbi központi régiójára szorult vissza, elvesztve területének kétharmadát. Fontos arra is utalni, hogy éppen azok az országrészek kerültek más államok fennhatósága alá, amelyek műemlékekben a leggazdagabbak voltak, és amelyeknek az addigi kutatások is a legnagyobb teret szentelték. A drámaian új helyzet számos, itt most nem részletezendő lélektani, politikai, egzisztenciális és egyéb nehézséggel járt, így, bár a műemlékvédelemnek az intézményi folyamatossága megmaradt, hosszú időbe telt, amíg a Műemlékek Országos Bizottsága visszanyerte kezdeményező képességét. A fordulat 1934-ben következett be, amikor Gerevich Tibor (1882–1954), a budapesti egyetem művészettörténész- (keresztény archeológia) professzora, 1922-től az Akadémia levelező, majd rendes tagja került az elnöki székbe. (3. kép) Gerevich Budapestben és 1904–1906-ban Bolognában folytatta művészettörténeti tanulmányait, és vált az itáliai és különösen is a bolognai festészet szakértőjévé. Ekkor alakultak ki az olasz műemlékvédelem későbbi vezetőivel és más szakembereivel való szoros szakmai és baráti kapcsolata, amelyeket a magyar műemlékvédelem első számú felelőseként másfél évtizedes működése alatt, a műemlékvédelmi gyakorlatnak új irányt szabva, sok tekintetben a Velencei Karta (1964) felfogását anticipálva és iskolát teremtve kamatoztatott. A magyarországi inventarizáció sorsának további alakulása szempontjából is fontos körülménynek bizonyult, hogy Gerevich nem sokkal hivatálának át-

3. Gerevich Tibor (1882–1954)

vétele után, 1935-ben, egykori tanítványát, az egyetemi éveiből kettőt Julius von Schlosser bécsi szemináriumának tagjaként eltöltő Genthon Istvánt (1903–1969) vette maga mellé a bizottság tevékenységének szakmai irányítására. (4. kép) A műemlékek ügye így szerencsés módon a legszorosabb kapcsolatba került a művészettörténet-tudomány magyarországi törekvéseivel, és a MOB ettől kezdve a magyarországi művészettörténet egyik jelentős műhelyévé is előlépett. A két világháború közti korszak magyar művészettörténetére Gerevich mellett Hekler Antalnak (1882–1940), ugyanazon egyetem klasszika-filológiai tanszéke vezetőjének volt meghatározó hatása. A két vezéregyéniség közötti, sokszor a tanítványokra is átplántálódott személyes rivalizálás, módszerbeli hangsúlykülönbségek és az ezekhez társult ideológiai felhangok ellenére a két iskola együttesen a legkorszerűbb irányba lendítette előre mind a szaktudomány, mind pedig a műemlékvédelem egymást támogató és sok tekintetben egymástól is függő ügyét. Mindkét programadó személyiség gondolkodásának középpontjában az addig meg nem valósult magyar művészettörténeti szintézis megalkotása állt, amelyet ráadásul most már olyan anyag feldolgozására kellett alapítani, amelynek jelentős ré-

sze más országok területén volt. A szintézis elkészítésének a legfőbb akadályát azonban mindketten az addigi kutatás hiányosságai-ban látták, mindenekelőtt abban, hogy a vállalkozás tárgyát képező emléktanyag tudományos feldolgozottsága területi és műfaji szempontból egyaránt egyenetlen és esetleges volt, sőt egész korszakok, mint pl. a barokk, szinte egyáltalán nem kaptak figyelmet. Tudománypolitikai szempontból ebből monográfiák, korpuszok és topográfiák elkészítésének igénye és hathatós ösztönzése következett. Az anyag feldolgozásának kívánatos módszerét illetően Hekler szigorúan megkövetelte a feldolgozandó tárggyal kapcsolatba hozható levéltári források lehetőleg teljes körű feltárását és művészettörténeti kiaknázását. Tanítványai ennek szellemében írták meg a magyarországi művészeti emlékek ismeretének és a művészettörténeti és a topográfiai kutatásoknak is korszerű irányt mutató, legnagyobb termést a XX. század közepén és második felében hozó monográfiákat és korpuszaikat.⁴³

A legfontosabb, nagyrészt Hekler iskolájához kapcsolható, de esetenként, különösen topográfiai kutatások összefüggésében Gerevich által is ösztönzött, a magyar művészettörténet és műemléktudomány alapvető kézikönyveivé vált műveket, ha csupán

4. Genthon István (1903–1969)

felsoroljuk, azok címeik és megjelenési éveik által is tudománytörténeti tendencia- és korszakjelzők.⁴⁴

Gerevich a fent jelzett összefüggéseket tartotta szem előtt, amikor 1923-ban akadémiai székfoglalójában így beszélt a feladatokról: „műtörténetünk az építészet és a hazai barokk művészetben tett szerencsés kezdeményezés kivételével még mindig a rendszertelen feltárás kezdetleges stádiumában van s nem sokkal jutott tovább, mint Henszlmann, Ipolyi és Römer. Az ő eredményeik titkát kell ellesnünk, hogy tovább juthassunk: az emlékanyaghoz előítéletek nélkül való közeledést, annak rendszeres felkutatását és leírását, az európai összefüggések meglátását, a művészeti és régészeti szempontok mellett a magasabb történeti szemléletet.”⁴⁵ 1935. január 26-án Gerevich már a Műemlékek Országos Bizottsága elnökeként a bizottság plenáris ülését arról tájékoztatta, hogy „A jelen évben fogtunk a műemléki topográfia elkészítéséhez. Előmunkálatok már folytak, de szükséges, hogy nem hosszú időn belül létesüljön egy olyan topográfia, amely a kezében legyen minden műemléki szakembernek, és ott legyen minden közigazgatósági hatóság asztalán. [...] A topográfiai előmunkálatokat a múlt héten elkezdjük. Elsősorban az eddigi irodalom repertóriumát készítjük el. Erre fiatal műtörténészek vállalkoztak önzetlen lelkesedéssel. Ezután kerül sor a helyszíni felvételezésre.”⁴⁶ Itt kezdődött, ekkor még nem sejthetően, a szellemében Georg Dehio kezdeményezéséhez kapcsolódó magyarországi kistopográfia története, amelynek megvalósítója, másfél évtizeddel később Gerevich munkatársa, Genthon István lett. Ekkor azonban még úgy nézett ki, hogy az osztrák és német nagytopográfiaihoz, a Groβinventar-hoz hasonló, mint később Genthon írta, egy 21 kötetre tervezett és az egész ország területét lefedő sorozat elindításáról van szó.⁴⁷ A munkálatok első szakaszában a lehető legteljesebb bibliográfia összeállítása volt a kitűzött cél, amelyhez Genthon készített tervezetet. Eszerint a munkára „önzetlen lelkesedéssel” vállalkozó, a már idézett plenáris ülés jegyzőkönyvéhez csatolt feljegyzés szerint negyven fiatal kutató, fejenként kétszáz kötetnyi bibliográfiai tétel, megadott rendszerben történő – egyébként díjazás nélküli – feldolgozásával nagyjából egy

5. Genthon István kéziratos topográfiai bibliográfiájának 142 kötete a KÖH könyvtárában

év alatt végezhetne, és ez után megkezdődhetne a terepmunka.⁴⁸

Érdemes ezzel kapcsolatban idézni még a tizenöt évvel később, a második világháború után ténylegesen megindult nagytopográfiai sorozat létrejöttében döntő szerepet játszó, 1934-től a MOB tisztviselőjeként működő Dercsényi Dezső visszaemlékezésének idevágó részletét: „Valamennyien lelkesen vállaltuk a munkát, de alig emlékszem arra, hogy bárki is (beleértve jómagamat) egyetlen cédulát elkészített volna. Ez a nagyfokú érdektelenség nem szegte szárnyát a kezdeményezésnek, mert Genthon maga vállalta azt a munkát, amiért a szakma lelkesedett, amelyet szükségesnek érzett, és – nem csinált. (5. kép) Csak a páratlan magára kényszerített munkafegyelem tette lehetővé, hogy három és fél évtized alatt a rendelkezésre álló szakirodalom nagy részét (köztük XVIII–XIX. századi, ritka külföldi lapokat és folyóiratokat) kicéculázza és feldolgozza.”⁴⁹ A terv tehát eredeti formájában nem teljesülhetett, a topográfiai anyaggyűjtés és kutatómunka azonban folytatódott, és menet közben formálódott a kiadványsorozat koncepciója is. Az első kiadásra szánt kötet, amely az esztergomi Keresztény Múzeum gyűjteményeit, a székesegyház kincstárát és könyvtárát írja le, már 1941-ben elkészült, kiadására viszont csak 1948-ban került sor. A kiadvány egy új, Gerevich Ti-

bor által szerkesztett sorozat, a *Magyarország Műemléki Topográfiaja* első köteteként jelent meg. Ennek Gerevich Tibor által írt bevezetőjéből értesülünk a megelőző több mint egy évtized topográfiai kutatásainak jellegéről és az elképzelések alakulásáról. „Az országot műemléki kerületekre osztottuk – írta Gerevich –, s ezeket nyaranta bejártuk. Minden expedícióban egy-egy építész, művészettörténész, restaurátor vett részt, hogy már a helyszínen, az első felvételezésen minden szükséges szempontot figyelembe lehessen venni, minden szükséges adatot le lehessen rögzíteni.”⁵⁰ Bejárták az ország műemlékekben leggazdagabb vidékeit, és a gyűjtött anyaggal jelentősen gazdagították a MOB gyűjteményeit, kiemelten is a fényképgyűjteményt. Az eredményeket több, különböző profilú könyvsorozatban kívánták közzétenni. Ezek közül a *Magyarország művészeti emlékei*⁵¹ címet viselő már tíz évvel korábban megindult, mások ekkor még csak tervek, amelyek azonban a műemlékvédelem felelőseinek gondolkodásában később is feltűntek, és részben meg is valósultak.⁵² Az idézett Bevezetést Gerevich a topográfiai sorozat akkor érvényes elképzelésének vázolásával zárja. Tizenhárom további kötetről van szó, az egyes kötetek anyagát pedig fontosabb városok köré, illetve tájegységek szerint kívánták szervezni.⁵³

Gerevich eredményességét a Műemlékek Országos Bizottsága élén azzal alapozta meg, hogy az 1934-ben történt kinevezéséig a testületi formában, nehézkesen működő intézményt hivatallá szervezte át, pontosabban a felügyelő miniszter hallgatólagos támogatása mellett hivatalként működtette. A helyzet megszilárdításához viszont új műemléki törvényre lett volna szükség, amit sok más, a műemlékvédelem korszerű működéséhez szükséges szempont is indokoltta. Gerevich már új megbízatásának első évében jelezte az új törvény megalkotására irányuló törekvését.⁵⁴ Az első tervezet nem maradt fenn, de azt több további követte, amelyek témánk szempontjából azért érdekesek, mert a műemlékvédelem számos időszaki szabályozásra szoruló kérdése közt a topográfiai kutatás is, kidolgozója szándéka szerint, mint a vonatkozó hivatali törvényi kötelessége jelenik meg. Az 1948-ban készült tervezet az Országos Műemléki Hivatal címet viselő fejezetében a 34. §-ban erről

így rendelkezik: „A Hivatal végzi a műemlékek lajtmozgását és nyilvántartását, végzi a jelen törvényben előírt többi munkát. Gondoskodik a műemlékek tudományos és műszaki felvételéről, az ország műemléki topográfiájának szerkesztéséről.”⁵⁵

Asorozatos törvényalkotási erőfeszítések akkor – részben a háborús körülmények miatt, 1948-ban pedig a politikai rendszerváltozás következtében – nem jártak sikerrel, de az idézett pont jól érzékelteti a magyar műemlékvédelem szakmai irányítóinak a topográfia ügye iránti elkötelezettségét.

A második világháború befejezését követően Magyarország szovjet katonai megszállásának árnyékában került sor a politikai rendszer megváltoztatására. 1948-ig egyre szűkülő mozgástérrel bár, de működött a parlamentáris demokrácia, amely számos olyan, már régóta időszerű demokratikus intézkedést hozott, mint pl. a műemlékügyet is közvetlenül érintő földreform, azaz a nagybirtokrendszer felszámolása. A fordulat 1948-ban következett be az egypártrendszer kikényszerítésével és ennek nyomán a totalitárius kommunista diktatúra nyílt bevezetésével. A művészettörténész, muzeológus, műemlékvédő mindenki mással együtt egy csapásra állami alkalmazottá vált. A közgyűjtemények és nagyon gyorsan az épületállomány jelentős része, így a műemlékek és potenciális műemlékek többsége is állami tulajdonba került. A tudomány világát az Akadémia szovjet típusú, kvázi tudományügyi minisztériummá való átszervezésével szintén közvetlen állami irányítás alá vették, a három- és öt éves állami gazdasági tervek ciklikus kényszerébe szorították.

A háború utáni újjáépítés, a drasztikus társadalmi és politikai változások közepette a műemlékvédelem több mint egy évtizedre intézményi provizóriumok sorozatát élte át. A MOB – Gerevich elnökségével – ugyan 1949-ig formálisan fennmaradt, mellette azonban változó összetételben és erőpozícióban számos más főhatóság is kompetenciát kapott a műemlékek ügyében. A sokszor drámai nehézségek ellenére azonban – részben a Gerevich vezette MOB magas szakmai színvonala és már több mint egy évtizedes, nagyon eredményes működése, részben pedig a kor alább még érintendő különleges szellemi és politikai viszonyai következtében – a tudományos tevékenység lendülete nem akadt

el, sőt rövidesen minden korábbi meghaladó eredményeket hozott. Ennek köszönhetően a topográfia 1950-től ismét a tudománypolitika napirendjére került, ráadásul úgy, hogy a korábbi időszak megfelelő előkutatásainak köszönhetően gyorsan el lehetett jutni az első fontos publikációhoz is. A folytatáshoz pedig a Hekler és Gerevich szemináriumában az előző évtizedekben felnőtt, meglehetősen széles, kiválóan képzett, topográfiai kutatókhoz nemcsak művészettörténetben, hanem sokuk esetében levéltári és történeti kutatásokban is járatos, immár állami alkalmazásban álló szakembergárda állt rendelkezésre. Ezúttal azonban már a műemléki topográfia gyökeresen új koncepciójáról volt szó: ekkor jelent meg Magyarországon az osztrák művészeti topográfia módszerét alkalmazó nagytopográfia és ezzel egy időben a Dehio-típusú kistopográfia egy sajátos változatának egymást kiegészítő programja és publikációs típusa.

Az új topográfiai kezdeményezésében és megindításában négy kiemelkedő szakembernek, Dercsényi Dezsőnek, Fülep Lajosnak, Genthon Istvánnak és Csatai Endrénének volt más és más módon meghatározó szerepe.

Dercsényi Dezső (1910–1987) Gerevich Tibor tanítványa volt, és az olasz művészettudomány, műemlékvédelem és restaurálás kitűnő ismerőjeként lett a MOB munkatársa. (6. kép) A világháború után az addig ismeretlen, a polgári józan ész határát meghaladó,⁵⁶ új típusú kihívásokkal szembekeverült társadalomban szakmai felkészültsége és elkötelezettsége mellett kiváló szervező-készsége, bizonyos tekintetben politikus alkata és kifinomult diplomáciai érzéke alkalmassá tették arra, hogy másokkal együttműködve a megelőző korszakban felhalmozott szakmai értékek érvényesülése számára, a folyamatosan változó feltételek mellett is, sikeresen mozgásteret biztosítson. Ezzel magyarázható, hogy az ún. 'népi demokráciában' Dercsényinek évtizedeken keresztül meghatározó szerepe lehetett a magyar műemlékvédelem korszerű intézményi kereteinek kialakításában és működtetésében.⁵⁷

Fülep Lajos (1885–1970) az elmúlt századelő társadalmi változatlansággal szemben lázadó, szikrázó tehetségeket felvonultató magyar értelmiségi mozgalmainak aktív résztvevője, Nietzsche fordítója és

6. Dercsényi Dezső (1910–1987)

marxista körökben is figyelmet keltő, határos értelmezője. Fülep a két világháború közötti korszak paternalista karakterű, konzervatív-neonacionalista Magyarországon vidéki református lelkészként a belső szellemi emigráció útját választotta. Az 1945 után berendezkedő, baloldali és antifasiszta retorikájú új rezsim 1948-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező taggá választotta, majd az Akadémia Művészettörténeti Állandó Bizottságának elnöke lett. 1949–1961 között Gerevich utódaként a budapesti Művészettörténeti Tanszék vezetője.

Az új rendszerben Fülep bizottsági elnöki minőségében a művészettörténeti szakma állami felügyeletét is ellátta, és ebbe a feladatkörbe tartozott a tudományos publikációk tervezése is. Ez a bizottság készítette elő az 1950-ben megindított első ötéves terv művészettörténeti kutatási tervét, amelyben átvette az ugyanezen évben megszüntetett MOB által már egy évvel korábban elkészített és megfelelő pénzkerettel is rendelkező tervezetet. Ennek során, 1950 októberében határozták el a magyarországi műemléki topográfia munkálatainak megindítását, amelynek irányítására Dercsényi Dezső vezetésével Topográfiai Munkaközösséget hoztak létre. A MOB említett munkatervéből megtudjuk, hogy „Genthon István a Mű-

emlékek Országos Bizottsága megbízásából elkészítette Magyarország műemlékeinek leíró jegyzékét, mely kb. 4000 műemlék jellegű [!] épületet ír le a rá vonatkozó bibliográfiai adatokkal. A munka megjelenése a műemlékvédelem alapja lesz, mert így nemcsak a szakemberek[hez], hanem az illetékes közigazgatási hatóságokhoz, a műemlékek iránt érdeklődő nagyközönséghez is el tudjuk juttatni azon emlékek pontos leírását, melye[ke]t ma Magyarországon műemléknek tekinthetünk s melyek védelmére gondolnunk kell.” Ugyanebben az aktában szerepel még a fentebb már említett (50. jegyz.) esztergomi topográfia második, befejező kötetének a megjelentetési terve is.⁵⁸ Az akadémiai bizottság tehát erre építve határozhatott a kistopográfia gyors kiadásáról, amelyre 1951 tavaszán sor is került. A nagytopográfiát illetően azonban ekkor új koncepciót alakítottak ki, amelynek első vitája 1950. november 23–26. között zajlott le a művészettörténészek Siófokon megrendezett kongresszusán.⁵⁹ A résztvevők a kérdést Dercsényi Dezső előadása alapján vitatták meg. Dercsényi Fülep Lajosnak a nem sokkal korábban (október 9-én) elhangzott, *A magyar művészettörténelem fõadata* c. akadémiai székfoglalójára⁶⁰ is hivatkozik, amely hangsúlyosan szolt a topográfiai kutatások szükségességérõl. A székfoglaló az akkori politikai környezetben gyakorlatilag hivatalos, azaz állami program erejével bírt. Szerzõje találekony formulázással, a retorikai kívánalmakat a legszükségesebb mértékig kielégítve használta ki az éppen csak, hogy berendezkedett totalitárius diktatúra szellemi-kulturális legitimációs szükségletét a szakma elõtt álló korszakos jelentõségû feladatok megfogalmazására. A kívánatos irányok megjelölésekor ugyanakkor – Zádor Anna visszaemlékezésébõl tudjuk, hogy nagymértékben Dercsényi ilyen irányú sugallataira is hallgatva⁶¹ – taktikusan figyelembe vette a már meglévõ és felhasználható eredményeket és a személyi feltételeket is. Nem véletlen tehát, hogy többek között a topográfiai kutatásokra és korpuszfeldolgozások hiányára irányította a figyelmet a nagy adóságok, következésképpen a hosszú távra szóló feladatok körében is. Dercsényi tehát a magyar topográfia koncepcióját körvonalazó javaslatait politikai értelemben rendszerkonform legitimáció és

megfelelõ finanszírozási és személyi lehetõségek hátterével fogalmazhatta meg. A vázolt elképzelés alapján véve a Max Dvořák, Hans Tietze, Dagobert Frey és Karl Ginhardt által megformált és addigra harminc kötetet számláló osztrák nagytopográfia felépítéséhez áll közel, mindenekelõtt azok forrásközlési módját, rajzi és fényképes dokumentációját állítva példaképül. A munkát levéltári és bibliográfiai elõkészítéssel, valamint fényképezéssel és mûszaki felmérésekkel egybekapcsolt terepbejárással tartotta megvalósíthatónak. Az országot megyei bontásban javasolta feldolgozni, megyénként egy-egy kötetet tervbe véve. Ez összesen húsz kötetet jelentene, ami az elõterjesztõ becslése szerint húsz évet venne igénybe. A felsõ idõhatárt illetõen a vita résztvevõi elfogadták, hogy az nagyjából a XIX. század közepén húzódjon, de úgy, hogy a mûvészi vagy történeti szempontból kiemelkedõ jelentõségûnek tekintett épületeket a XX. század elejéig terjedõ idõszakból is szerepeltessék a topográfiában. Kíváncsnak tartották azt, hogy az adott megyében leírt emlékek létrejötteinek, a bennük bekövetkezett változásoknak és jelenlegi állapotuknak a megértéséhez szükséges tágabb régészeti, történeti és mûvészettörténeti összefüggések bemutatására a kötetek elején tömör, célrátörõ bevezetõ tanulmányok készüljenek. Dercsényi a tudományos követelmények mellett az értékvédelmi célt is leszögezte, kijelentvén, hogy a „topográfiában lehozott anyag törvényhozásilag kötelez védelemre”.

Ít meg kell jegyezzük: mivel a műemlékügyet szabályozó 1881. évi törvény nem rendelt pénzforrást a nyilvántartásba vett műemlékek gondozása mellé, így azok védelmét, ha annak költségeit a tulajdonos bármely okból nem vállalta, csak az erre ily módon forrással nem rendelkező állam terhére lehetett volna érvényesíteni. Így aztán 1949-ig mindössze 43 (!) emléket nyilvánítottak műemlékké. Ebből is 27 objektum az első világháborút lezáró békével a szomszédos országokhoz került.⁶² A helyzetben gyökeres változást az 1949. évi, a múzeumokról és műemlékekrõl szóló és a korábbi törvényt felváltó 13. sz. ún. törvényerejû rendelet nyomán megindult tömeges műemlékké nyilvánítások jelentették. Ez természetesen azért vált lehetõvé, mert a szóba jöhetõ emlékek legnagyobb része ellenszolgáltatás

nélküli államosítás eredményeként az állam tulajdonába került. A topográfia tehát ilyen módon a műemlékállomány növelésének is egyik, szinte automatikus eszköze lehetett.

A topográfiai munkálatok megindulásával is összefügg egy másik fontos, szintén 1950-ből datálódó, saját idejében nemzetközi szempontból is úttörő jellegű műemléki kezdeményezés. Az Építésügyi Minisztérium városrendezési szakembereinek igen szerencsés indítványa alapján a miniszter a városrendezési tervek elkészítésének részéként elrendelte 125 település ún. műemléki és városképi vizsgálatát. (Ebből ténylegesen 74 település anyaga el is készült.) „A vizsgálatot rendszerint egy építész és egy művészettörténész végezte, és a várostörténet felvázolása után a település műemlékeinek jegyzékét, majd egyenkénti leírásukat, továbbá városképi együttesekinek körülhatárolását, a főbb látványokat szövegben, fényképpel és várostérképen is dokumentálták”.⁶³ A munkálatokat a fent említett törvényerejű rendelettel létrehozott Múzeumok és Műemlékek Országos Központja (MMOK), a MOB népi demokratikus utód szervezete végezte, és költségeit a miniszter utasítása alapján az érintett városok és települések városrendezési előirányzatainak terhére számolták el. Az ideológiai indoklást, a műemléki topográfiára is érvényes módon, az építésügyi miniszterhez címzett levelében Ortutay Gyula, a MMOK elnöke a kor retorikai paradigmájában, a következőképpen foglalta össze. „Végül fel kell hívnom miniszter Úr figyelmét arra, hogy a városképi és műemléki vizsgálatok teljessé tétele nagymértékben segíti elő építészetünk haladó hagyományainak feltárását s így közvetlenül is anyagot szolgáltat az új szocialista építészet stílus kialakításához. A műemléki anyag hiánytalan feltárásával népünk alkotó készségének eddig ismeretlen, vagy kevéssé ismert emlékei kerülnek napfényre, különösen sok klasszicista emlék, mely elsősorban alkalmas arra, hogy építészetünk stílusalkotó törekvésének kiinduló alapul szolgáljanak.”⁶⁴

A korszak műemlékvédelem- és művészettörténet tudománytörténetének témáját érintő visszaemlékezések Genthon kistopográfiája kapcsán ki szoktak térni a tárgyunk szempontjából akkoriban felmerült, az ügyre nézve korántsem veszélytelen ide-

ológiai nehézségekre is. Ennek illusztrálására álljon itt Zádor Annának Fülep Lajosról szóló emlékezéséből egy rövid részlet. [Fülep] „ezt a kistopográfiát abszolút fontos és szükséges műnek könyvelte el, s nagyon haragudott, hogy nem akarják megjelentetni. Volt a szobájában akkor egy értekezéslet [...], ahol az Akadémia részéről Lukács [György – a marxista filozófusról van szó] volt jelen, roppantul kirohantak az ilyen ideológiai állásfoglalást nem tükröző pusztá anyaggyűjtés ellen. Kirohantak az ellen is – úgy emlékszem ezekre a szavakra –, hogy a mű erősen klerikális, mivel minden második sorában szerepel az, hogy ’szent’. Mire Balogh Jolán – aki nagyon ritkán szólalt meg – azt mondta: de hiszen ez az ő családnevük! S akkor Lukács egy kicsit meghökkent, s azt mondta: valami igaza van.”⁶⁵ Hogy a mű mégiscsak napvilágot láthatott, abban a kortársak egybehangzó véleménye szerint Fülep Lajos hathatós közbenjárása volt a döntő. Dercsényi Dezső pl. erre így emlékezett: „véleményem szerint a magyar műemlékvédelem egyik döntő csatáját akkor nyerte meg, amikor 1951-ben Genthon István úgynevezett kistopográfiája megjelent, és az nem ment azonnal zúzdába. Fogarasi Béla döntő állásfoglalásába alighanem harcostársának véleménye is lényegesen belejátszott.”⁶⁶ A totalitárius rezsim a maga szükséglete szerint, az ideológiai töltetű, a napi pártpropagandában közvetlenül felhasználható műveket akarta a tudományos társadalomból kipréselni, de azért bizonyos kompromisszumokra is hajlandónak mutatkozott. Közvetlenül Zádor Anna és Dercsényi emlékeihez kapcsolódik és érzékletesen világítja meg ezt az alku folyamatot Fülep Lajos Zádor Annához a fent idézett események után néhány hónappal, 1951. szeptember 23-án írt és azokhoz szorosan kapcsolódó levelének egy részlete. A levélrészletben leírt beszélgetésben Fülep partnere Fogarasi Béla filozófus, a már említett XX. század eleji szellemi mozgalmaknak Füleppel és Lukáccsal együtt az egyik fontos szereplője, 1945-től emigrációjából hazatérve a magyar kommunista párt egyik ideológusa és az Akadémia társadalomtudományi osztályának nagyhatalmú vezetője. „Mindjárt megmondom, mért nem feleltem lapjára azonnal [írja Fülep] [...] Hétfőn [...] találkoztam Fogar.[asi]-val s megbeszéltük, hamarosan

eljön – erről akartam referálni, erre vártam. Ma d. e. itt volt, kb. 2 ½ óra hosszat, nagyon kellemesen és egymást meghallgatva és megértve beszélgettünk – kiderült, hogy már ő is régen óhajtotta a találkozást, hogy megkérdezzen néhány dologról. A beszélgetés nagy része a műv.[észet]tört[énet] és művelői körül folyt – nyilvánvaló volt, hogy nem csak a maga nevében beszélt. Hát persze igen elégedetlenek, no de az irodalomtört.[énészek]-kel és nyelvészekkel is. [...] a veleje: méltányolják a bogarászás és adatközlés értékét, de most más is kell – synthesis!, hogy a laikus is lásson valami hasznot abból a sok pénzből, amit ránk költenek. Lehet minden publicatio, s amit akarunk, csak általánosabb érdekű legyen. Megnyugtattam és láthatólag örült neki, hogy készülnék ilyenek”.⁶⁷

A városképi és műemléki vizsgálatok már 1950 őszén megindultak. Ezekben Genthon István is részt vett, és kistopográfiaja az ennek során gyűjtött anyaggal is kiegészülve jelent meg a következő évben.⁶⁸ Az 576 oldalas mű bevezetőjében a szerző beszámol arról, hogy – mint fennebb már jeleztük – az 1934-ben megkezdett munkához „5500 könyv és folyóiratkötet adatait szedte egybe, s több mint ezer községben végzett helyszíni tanulmányokat. Hálás köszönettel nyugtázza, hogy százával kapta s feldolgozhatta a kartársak helyszíni megfigyeléseit vagy irodalmi utalásait. [...] Az 1850. óta emelt épületek közül csak a legkiemelkedőbbeket tárgyalja, melyekről feltehető, hogy hamarosan a műemlékké nyilvánított objektumok közé kerülnek”.⁶⁹ Bibliográfiát nem közöl, a művet szakmak szerint csoportosított művésznévmutató és helynévmutató zárja. (Utóbbi azért volt szükséges, mert a leltárt megyei bontásban közli és csak azon belül a települések abc sorrendjében.) Budapest műemlékeinek a könyv 7–92. oldalán található jegyzékét Zakariás G. Sándor állította össze. Genthon műve léptékében és alapvető funkciójában joggal párhuzamba állítható Georg Dehio fél évszázaddal korábbi kezdeményezésével, kutatási előzményeit, munkamódszerét és szerkesztésmódját tekintve azonban lényegesen eltér attól.⁷⁰ Itt csak arra a nyilvánvaló különbségre utalok, hogy Dehio kiterjedt műemléki topográfiai irodalomra támaszkodott, többek között éppen ennek

áttekinthetőségét kívánta előmozdítani, te-repmunkát csak a legszükségesebb esetben végzett, és művével minőségi szempontok szerinti válogatást nyújtott olvasóinak. Ezzel szemben Genthon munkája a hatalmas mennyiségű, ilyen szempontok szerint soha fel nem dolgozott bibliográfia összeállításán, az így áttekinthetett irodalom megállapításainak a helyszínen szerezhető ismeretekkel való összevetésén és rögzítésén alapult, méghozzá a választott időhatáron belül a teljesség, legalábbis eszmei igényével.

A kis- és a nagytopográfia 1949–1950-ben tehát egyszerre került napirendre, mégpedig mint műemlékvédelmi szempontból két egymást kiegészítő, funkciójában egymást támogató megoldás. Az első nagytopográfiai kötet is hamarosan megjelent.⁷¹ Ezt a Magyarországi Műemléki Topográfia II. köteteként, mintegy az esztergomi kötettel megkezdett sorozat folytatásaként adták ki Dercsényi Dezső szerkesztésében, de természetesen már az új koncepció jegyében. A kötet maga Győr-Sopron megye soproni járásait és magát Sopron várost dolgozza fel, első számú szerzője pedig az a Csatkai Endre, aki Sopron megye 1920-ban Ausztriához csatolt nyugati felének emléktanyáját az osztrák topográfia keretében Dagobert Frey-jel együttműködve már 1932-ben publikálta.⁷² Dercsényi Csatkai tapasztalatait is hasznosítva az egykorú osztrák topográfia szerkesztési elveit igyekezett követni, és mindig tovább csiszolva ez határozta meg a sorozat további köteteinek a felépítését is.

A dinamikus indítást követően a nagytopográfiai sorozatban az 1950-es évtizedben még két megye, Nógrád és Pest, valamint Budapest budai felének első része jelent meg, továbbá Sopron megye átdolgozott és bővített második kiadása. Az 1960-as évtized eredménye Budapest budai felének második, befejező része és a műemlékekben gazdag északkelet-magyarországi Heves megye első része. Az 1970-es években az előbbi megye két befejező kötete jelentette a termést, és a vállalkozás eddig publikált utolsó eredménye az 1986-ban és 1987-ben két kötetben megjelent kelet-magyarországi Szabolcs-Szatmár megye topográfiaja.⁷³ Összesítve tehát az elmúlt ötvenhat évben Budapest budai kerületeinek és Magyarország tizenkilenc megyéjéből négy és félnek a nagytopográfiai kiadására futotta az erő-

ből. Megjegyzendő, hogy a műemléki topográfia kezdetben igen lendületes munkálataitól nyilván nem függetlenül 1962-ben a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete is hozzáfogott egy hasonló, értelemszerűen teljes terepbejárás alapuló topográfiai vállalkozáshoz, amelynek keretében négy megyét érintően tizenegy kötet látott napvilágot. Emellett ismét csak heroikus egyéni teljesítményként 1959-ben, illetve 1961-ben megjelent Genthon háromkötetre bővült kistopográfiája is.⁷⁴

A topográfiai projekt lassú kifulladásának magyarázata külön tanulmányt igényelne, itt, szinte ötletszerűen, csak néhány szempont felvillantására szorítkozhatom. Fentebb megpróbáltam érzékeltetni, hogy a totális diktatúra első másfél-két évtizedében a megelőző korszak magas színvonalú szakmai eredményei bizonyos feltételekkel átmenthetőek voltak. A topográfiai kutatásokhoz szükséges szakterületek művelése (pl. latin nyelvű oklevéolvadás és más levéltárosi, történeti és művészettörténeti speciális képzettséget megkövetelő feladatok) és maga a műemlékvédelem kívül esett az „osztályharcnak” a rezsim által megválasztott elsődleges hadszínterein. (A persze így is fennállott bizalmatlanság leszerelésére pedig kialakultak az idézett Fülep-Fogarasi diskurzushoz hasonló technikák.) A speciális szakterületeken ráadásul nagyon jól és sokoldalúan felkészült szakembergárda is rendelkezésre állt. Ezek a szakemberek ugyanakkor jelentős részben a kommunista rendszer által diszpreferált ún. ’polgári’ elemek voltak, akik örültek, ha éhbérét bár, de legalább szakmájukban dolgozhattak, és békén hagyták őket. Ezek az emberileg igen csak próbára tevő, de a szóban forgó területeken mégis jelentős eredményeket hozó körülmények a hatvanas évek közepétől egyre inkább megenyhültek, és másfajta egyéni stratégiákat is lehetővé tettek. Másrészt a szükséges munka ára is egyre csak növekedett, a források viszont előbb csak stagnáltak, majd aztán csökkenni kezdtek. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a magyar műemléki nagytopográfia csakúgy, mint a kistopográfia, a két világháború közötti időszak Gerevich Tibor és Hekler Antal nevével fémjelzett művészettörténeti és műemlékvédelmi iskolái alig több mint egy generációjának korszakos vállalkozása

(volt). A csonkaságában is igen jelentős eredmény pedig talán soha nem jött volna létre, ha egy világtörténelmi fordulat ellenállhatatlan sodra, szinte deus ex machina-ként, Fülep Lajos személyében nem lépteti éppen *erre* a színpadra a huszadik századelő szellemi forrongásának egyik magyar főszereplőjét, aki a második világháború után berendezkedett (szép) új világ hatalmasainak egykor szellemi fegyvertársa volt.

A körülmények megváltozásával azonban a topográfia programja nem ment feledésbe, és a nyolcvanas és kilencvenes években is voltak ez ügyben fontos fejlemények. A nagytopográfia munkálatainak egyre reménytelenebb lelassulását regisztrálva Dercsényi annak a véleményének adott hangot, hogy a kialakult helyzetben a Genthon-topográfia korszerűsített újrakiadása lenne a legfontosabb feladat.⁷⁵ Néhány évvel később, 1983-ban a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportja megvitatta egy hétkötetesre tervezett Genthon-felújítási koncepcióját, majd az akkori műemléki hatósággal, vagyis az OMF-fel együttműködve meg is kezdte ennek a megvalósítását. Az elképzelés háttérében a kutatócsoportban az előző évtizedben folytatott, a magyarországi és a magyar művészettörténet szintézisével összefüggő kutatási tevékenység eredményeinek hasznosítási szándéka állt. A munkálatok eredményeként megjelent egyetlen kötet egy megye emlékanyagát tartalmazza, szerkezetében és szemléletében az osztrák Dehio-sorozat egykorú megoldásaihoz igazodva.⁷⁶ A projekt egyik újdonsága az volt, hogy az addigi topográfia-áknál kronológiai felső határnak tekintett huszadik századfordulóval szemben ebben a munkálatban az 1970-es évekig terjedt ki a figyelem. A másik lényeges új szempont az volt, hogy ellentétben a topográfia-áddigi gyakorlatával, az anyaggyűjtés program-szerűen túllépett a regisztrált műemlékek körén. Kezdetével ehhez a kutatáshoz kötődött a két világháború közötti építészet emlékeit topografikusan feldolgozni kívánó részprojekt, amely elsősorban Ferkai András munkásságának eredményeként metodikai szempontból is jelentősen gazdagította a magyar topográfiai irodalmat.⁷⁷ Újabban felmerült egy sokkötetes projekt megindítása az osztrák Dehio-kézikönyv mintájára,⁷⁸ azonban ez egyelőre nem indult meg. A Kulturális Örök-

ségvédelmi Hivatal újabban, az elmúlt másfél évtizedben elvégzett állományrevízió eredményeként megyénkénti bontásban tömörleírásokat tartalmazó, műemlékjegyzék sorozat kiadását kezdte meg.⁷⁹

Jelenleg itt tartunk. A magyarországi műemléki topográfia programjának életben tartására 1990 óta is számos kisebb-nagyobb erőfeszítés történt, de azt, hogy az ügy sorsa merre fordul, egyelőre nem lehet látni.

Ezzel a mondattal fejeződött be az amerikai építészettörténeti folyóirat felkérésére 2006. szeptember 15-én lezárt tanulmány. Hogy az ügy sorsa merre fordul, négy évvel később sem lehet világosan látni, de új remények azért ébredhetnek. Az eltelt években új minőség megjelenése is regisztrálható, amennyiben a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és az MTA Művészettörténeti Kutatóintézete tárgyalásokot kezdett egy országos topográfiai projekt közös megvalósításáról, amelyhez erőteljes lokálpatrióta háttérű civil kezdeményezések is természetes módon illeszkedhetnének. Az említett intézményközi tárgyalások az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet jogelődje) fentebb már ismertetett kutatási és egyetlen kötetnél⁸⁰ elakadt publikációs programjára támaszkodtak, majd pedig erőteljes ösztönzést kaptak az előbbi kutatások keretében megindult és 2004-ben újraindított székesfehérvári projekt 2008-ban az Osiris Könyvkiadó gondozásában megjelentetett, Székesfehérvárt bemutató,⁸¹ immár középtopográfiának⁸² nevezhető kötet megjelenésével. A magyarországi műemléki topográfia története tehát remélhetőleg folytatódik, és a belátható jövőben talán a feladathoz méltó keretei is létrejönnek.

JEGYZETEK

1. Jelen szöveg az eredetileg angolul publikált tanulmány kismértékben módosított és kiegészített változata. Entz, Géza: *Inventorization of Monuments in Hungary and the Dehio Handbook*. *Centropa*, 7, 2007, 1. 57–74.
2. A művészeti emlékek inventarizációjának történelmi gyökereiről tömör áttekintés: Friedrich Mielke: *Zur Genesis der Kunstdenkmäler-Inventarisierung*. *Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege*, 1. 1974. 134–143.
3. Anglia, Franciaország, Németország, Ausztria, Itália, Skandinávia, Hollandia, Belgium művészeti

topográfiai kutatásai történetének fő vonalait vizsgálja fel tömören és sok adattal: Eggenberger, Dorothee: *Die Anfänge der Kunsttopographie in Ausland*. In: Eggenberger, Dorothee – Germann, Georg: *Geschichte der Schweizer Kunsttopographie. Beiträge zur Geschichte der Kunstwissenschaft in der Schweiz*, 2. Zürich, 1975. 9–16. Az inventárium és lista problematikájáról: Beseler, Hartwig – Ellger, Dietrich: *Das Denkmal zwischen Inventar und Liste. Bestandaufnahme einer Bestandaufnahme*. *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 29. 1971. 150–155.

4. Vö.: www.pevsner.co.uk
5. Prosper Mérimée (1803–1870) pl.: 1834-ben Franciaországra nézve saját követelményrendszerüket és céljaikat figyelembe véve a szükséges munkaidőt kétszázötven (!) évre becsülte, és kilencszáz kötetnyi illusztrációval számolt. Eggenberger – Germann 1975. i. m. 11. (A becslés értékeléséhez csak arra utalunk, hogy pl. a valóban folyamatosan megjelenő német nagytopográfia jelenleg mintegy nyolcszázötven kötetet számlál.)
6. Georg Dehio előterjesztése: *Programm zu einem Handbuch der deutschen Denkmäler. Erster Tag für Denkmalpflege. Dresden, 24. und 25. September 1900*. Berlin, 1900. Előterjesztés és vita 31–39. A könyvsorozat százéves történetét és hatásait mutatja be, és a sorozat teljes bibliográfiáját közli: *Georg Dehio (1850–1932). 100 Jahre Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*. München, 2000.
7. Európának azt a nagyrégióját, amelyben Magyarország is elhelyezkedik, a térséggel foglalkozó szakirodalom Kelet-Közép-Európának vagy egyszerűen Kelet-Európának nevezi, és a terminológiához változó intenzitású koncepcionális viták kapcsolódnak. Dolgozatunkban anélkül, hogy ezekben a vitákban állást kívánnánk foglalni, szükség esetén, különösebb magyarázat nélkül és az egyszerűség kedvéért a 'Kelet-Európa' megjelölést alkalmazzuk.
8. E hosszú távú történeti folyamatok néhány alapvető társadalmi-szervezeti összefüggését úttörő módon ragadja meg Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, 1983. A régióhatárokról különösen 8–15. Vö. még: *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*. Ed. by Daniel Chirot. Berkley – Los Angeles – Oxford, 1989. Magyarországot illetően különösen Stokes, Gale: *The Social Origins of East European Politics*. 210–252.
9. Erdélyben pl.: Roth, Victor: *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens I. Goldschmiedearbeiten*. Hermannstadt, 1922. Az egykori Felső-Magyarország egy német lakosságú kistájjára, a Szepességre vonatkozóan: Schürer, Oskar – Wiese, Erich: *Deutsche Kunst in der Zips*. Brünn, 1936.
10. I. Lajos (1753–1830) hesseni nagyherceg, előbb X. Lajos hessen-darmstadti őrgróf, 1790–1806 között

- Hessen–Darmstadt örgrófja, 1806–1830 között Hessen nagyhercege. Nagy műveltségű, jelentős államférfi, tartományában 1816-ban szüntette meg a jobbágyság intézményét; főépítész Georg Moller tervei szerint 1844-ben állították fel Darmstadtban az antik előképeket követő emlékművet a Langer Ludwignak nevezett Ludewigsmonumentet. – vö.: Eckhart G. Franz: Ludwig I. *Neue Deutsche Biographie*. XV. Berlin, 1987. http://www.deutsche-biographie.de/artikel_NDB_n15-395-01.html#z
11. A szöveget John Harvey nyomán (bibliográfiai adatok nélkül, lásd alább) közli: *Denkmalpflege. Deutsche Texte aus drei Jahrhunderten*. Hrsg. von Norbert Huse. 2. Aufl. München, 1996. 32–33., fordításunk az ott közölt szöveg alapján készült.
 12. Harvey, John: The Origin of Official Preservation of Ancient Monuments. *The Transactions of the Ancient Monuments Society*. New Series, 9. 1961. 27–31. A rendelet nyomtatásban is megjelent: *Großherzogliche Hessische Zeitung*, Darmstadt, den 3. Februar 1818, Nr. 15. 133–134. – fakszimilében közli: Dölff-Bonekämper, Gabriele: *Die Entdeckung des Mittelalters. Studien zur Geschichte der Denkmalerfassung und des Denkmalschutzes in Hessen-Kassel bzw. Kurhessen im 18. und 19. Jahrhundert*. Darmstadt – Marburg, 1985. 349–351.
 13. Az inventarizáció és a történelmi távolság kérdésének elméleti összefüggéseit sokoldalúan tárgyalja Hajós, Géza: Die kunsthistorische Denkmal-Inventarisierung und das Gegenwartsproblem – zur Krise des historischen Abstandes. *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 75. 1982. 6–15.
 14. Henszlmannról átfogó képet nyújtanak, teljes bibliográfiával és német nyelvű recenziókkal az *Ars Hungarica*, 18. 1990. 3–164. Henszlmann emlékszámban közzétett előadások. Lásd még: Zádor, Anna: Henszlmann and the Theory of Gothicism. *The Architectural Review*, 140. 1966. 423–426.; *Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule 1846–1930*. Hrsg. von Ernő Marosi. Budapest, 1983. – benne: 9–13. (Tímár Árpád) és 20–21. (Marosi Ernő); Becher, Martin: Imre Henszlmann – der Gründer der ungarischen Kunstgeschichtssreibung und Denkmalpflege. *Acta Historiae Artium*, 51. 2010. 207–287.
 15. Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére. / Ferenc Pulszky (1814–1897) memorial exhibition. Szerk. Marosi Ernő et al. Budapest, 1997.
 16. *Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule 1846–1930*. 1983. i. m. 24–25. (Marosi Ernő).
 17. Uo., 18–20. (Marosi Ernő).
 18. Cs. Plank Ibolya – Csengel Péter: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága és a magyar műemlékvédelem kezdetei. *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996. 21–44.
 19. *Magyar Akadémiai Értesítő*, 7. 1847. 17–19.
 20. Henszlmann Imre: *Kassa város ó német stílyú templomai*. Pesten, 1846. Reprint kiadása: Budapest, 1996. – mellette kísérfűzet: Marosi Ernő: *Henszlmann Imre és Kassa városának ó német stílyú templomai*.
 21. Marosi 1996. i. m. 11.
 22. A 'hű és díszes rajzmunkák'-ra való utalás esetében egyebek közt joggal gondolhatunk Georg Moller Henszlmann említett kassai tanulmányában is hivatkozott, címében is sokatmondó, alapvető művének az addig megjelent köteteire: *Denkmaehler der Deutschen Baukunst. Beiträge zur Kenntniss der deutschen Baukunst des Mittelalters, erhaltend eine chronologisch geordnete Reihe von Werken, aus dem Zeitraume vom achten bis zum sechzehnten Jahrhundert*. Von Dr. Georg Moller [...]. (fortgesetzt von E. Gladbach). 3 Teile. Darmstadt, 1815–1851. A munka Európa-szerte ismert volt, egyes részei Angliában és 1830 körül Franciaországban is megjelentek. Az angol kiadások címei: *An Essay on the Origin and Progress of the Gothic Architecture*. London, 1824. és *Moller's Memorial of German Gothic Architecture*. London, 1836.
 23. *Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule 1846–1930*. 1983. i. m. 13–18. (Marosi Ernő); Frodl, Walter: *Idee und Verwirklichung. Das Werden der staatlichen Denkmalpflege in Österreich*. Wien – Köln – Graz, 1988. 37.
 24. A bécsi bizottság magyarországi szerepéről lásd: D. Mezey Alice – Szentesi Edit: Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működése (1853–1860) *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996. 47–77.
 25. *Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale és Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*.
 26. Eitelberger, Rudolf von: Bericht über einen archeologischen Ausflug nach Ungarn 1854 und 1855. *Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 1. 1856. 91–140. – vö.: Marosi 1996. i. m. 16–17.
 27. Beschreibung der Baudenkmale der Insel Schütt (Csallóköz) in Ungarn. *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 3. 1858. 101–106., 130–133., 180–184., 239–247., 268–272. – magyarul: Csallóköz műemlékei. *Archaeologiai Közlemények*, 1. 1859. 1–173.
 28. Ipolyi 1858. i. m. 106.
 29. Uo., 130.
 30. Lotz, Wilhelm: *Kunst-Topographie Deutschlands. Ein Haus- und Reise-Handbuch für Künstler, gelehrte und Freunde unserer alten Kunst*. Zweiter Band: Süddeutschland. Cassel, 1863.
 31. Dilly, Heinrich: *Kunstgeschichte als Institution*.

- Studien zur Geschichte einer Disziplin.* Frankfurt am Main, 1979. 82–85.
32. Erre az összefüggésre Marosi Ernő hívta fel a figyelmet. Marosi Ernő: Rómer Flóris művészettörténete. *Műemlékvédelem*, 32. 1988. 218.
 33. Idézi: Horler Miklós: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922). *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996. 89.
 34. Az Akadémiai Bizottság keretében folyt feldolgozó tevékenység eredményei címszavakban: *folyóiratok: Archaeologiai Közlemények* (1859–1899) között huszonkét kötet jelent meg; *Archaeologiai Értesítő*, megteremtője Rómer Flóris; 1869-től máig folyamatosan megjelenik. *Önálló kiadványsorozat: Monumenta Hungariae Archeologica/Magyarország Régészeti Műemlékei* (1869–1880: négy, részben kettős kötet); *Önálló kötetek: Magyarország középkori műemlékei topográfiai megközelítésben, egy-egy város emlékeinek ismertetése:* Pécs, 1869, 1870; Lőcse, 1878; Bártfa, 1879, vagy egy műfaji topografikus feldolgozása (Régi falkek Magyarországon), egy-egy kiemelkedő emlék részletes feldolgozása (Nagyszében, Székesfehérvár, 1883).
 35. Az Archaeologiai Bizottság tevékenységével kapcsolatban lásd: Valter Ilona: A Magyar Tudományos Akadémia Archeológiai Bizottsága és annak működése (1858–1872). *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996. 69–76.
 36. A két bizottság (MIB/MOB) működésének első két évtizedéről, különös tekintettel a gyűjtemények fejlődésére lásd: Borsos Béla: A „Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága”-nak működése és a gyűjtemények kialakulásának kezdete. *Magyar Műemlékvédelem*, 5. 1970. 43–63.; Borsos Béla: A magyar műemlékvédelem hivatala és gyűjteményei az 1881. évi törvény megjelenésétől Henszlmann haláláig. *Magyar Műemlékvédelem*, 7. 1974. 23–45.; Borsos Béla: A magyar műemlékvédelem hivatala Henszlmann halálától a millenniumig 1888–1891. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 33–51. A hazai műemléki leltározás kezdetének az 1870-es évek közepéig terjedő időszakról tartalmaz fontos információkat, a tanulmány mellékletében a használt kérdőívekből kivonatokat is közölve: Bardoly István – Lővei, Pál: The First Steps for Listing Monuments in Hungary. *The Nineteenth-Century Process of „Musealization” in Hungary.* Ed. by Ernő Marosi, Gábor Klaniczay. Budapest, 2006. 249–258.
 37. Borsos 1974. i. m. 30.
 38. Egyebek közt lásd: Bakó Zsuzsanna Ildikó: *Gerecze Péter fényképhagyatéka.* Budapest, 1993. (Forráskiadványok, 1.); Budapest a századfordulón. *Petrik Albert fényképei.* A katalógust írta: Lászlóné Laár Erika. Budapest, 1993.; *Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890.* Összeáll. Váliné Pogány Jolán. Szerk. Haris Andrea, Bardoly István. Budapest, 2000. (Forráskiadványok, 4.)
 39. Eggenberger–Germann 1975. i. m. 14.
 40. Nemrég gazdagon illusztrált kötetben mégis kiadták a szöveg forrásértéke és fényképeinek esztétikai és dokumentációs értéke miatt: A „szentek fuvarosa” Divald Kornél felső-magyarországi topográfája és fényképei 1900–1919. Szerk. és Divald Kornél kéziratát sajtó alá rendezte Bardoly István. A képanyagot válogatta és meghatározta Cs. Plank Ibolya. Budapest, 1999.
 41. Gerecze Péter: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. *Magyarország Műemlékei*, 2. 1906.; Gerecze Péter: Magyarország régi falkepeinek jegyzéke és irodalma. *Magyarország Műemlékei*, 1. 1905. 485–550.; Gerecze Péter: A Műemlékek Országos Bizottsága rajztárának jegyzéke. Uo., 171–484.
 42. KÖH Tudományos Irattár, MOB iratok 1916/196.
 43. Hekler Antal és Gerevich Tibor tudománytörténeti helyéről összefoglalóan lásd: Marosi Ernő: Művészettörténet és kultúrpolitika a két világháború között. *A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásaiból.* Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1999. 346–354.
 44. Kapossy János. *A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei.* Budapest, 1922.; Pigler Andor: *A győri Szt. Ignác templom és mennyezetképei.* Budapest, 1923.; Balogh Jolán. *Az erdélyi renaissance I. 1460–1541.* Kolozsvár, 1943.; Zádor Anna–Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon.* Budapest, 1943.; Biró József. *Erdélyi kastélyok.* Budapest, 1943.; Radocsay Dénes. *A középkori Magyarország falkepei.* Budapest, 1954.; Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei.* Budapest, 1955.; Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország faszobrai.* Budapest, 1967.; Garas Klára: *Magyarországi festészet a 17. században.* Budapest, 1953.; Garas Klára: *Magyarországi festészet a 18. században.* Budapest, 1955.; Aggházy Mária: *A barokk szobrászat Magyarországon. I–III.* Budapest, 1959.; Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból.* Budapest, 1968.; Entz Géza: Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrhundert. *Acta Historiae Artium*, 14. 1968. 3–48., 127–175.; Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században.* Kolozsvár, 1996. (Balogh Jolán, Biró József és Entz Géza Erdély építészeti és más művészeti emlékeinek egy-egy korszakát, illetve műfaját átfogó műveivel összefüggő kutatásokat döntően az ösztönözte, hogy 1940–1945-ig Erdély északi fele ismét Magyarország fennhatósága alá került.)
 45. Gerevich Tibor: *A régi magyar művészet európai helyzete.* Budapest, 1924. 4.
 46. KÖH Tudományos Irattár, MOB iratok, 1935/78.
 47. Genthon István: Magyarország műemlékeinek gyűjteményes kiadása. *Építés–Építészettudomány*, 3. 1951. 560.

48. Genthon István tájékoztatója a magyar művészeti topográfia bibliográfiájának készítéséhez. KÖH Tudományos Irattár, MOB iratok, 1935/39.
49. Dezső Dercsényi: Genthon István műemlékvédelmi munkássága. *Művészettörténeti Értesítő*, 19. 1970. 259.
50. *Esztergom műemlékei*. Balogh Albin, Csányi Károly, Gerevich Tibor, Huszár Lajos, Lepold Antal közreműködésével összeállította Genthon István. A könyvtári részt írta T. Berkovits Ilona. Bev. Ortutay Gyula. Előszó: Gerevich Tibor. Budapest, 1948. 1.
51. Magyarország művészeti emlékei sorozatban Gerevich Tibor, Rados Jenő, Horváth Henrik munkái jelentek meg.
52. *Városképek – Műemlékek, Műemlékeink* füzetek stb. *Esztergom műemlékei*. 1948. i. m. 3.
54. Bardoly István: Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez I. *Magyar Műemlékvédelem*, 13. 2006. 14.
55. Uo., 48.
56. Granasztói György kifejezése. Lásd: Granasztói György: Így láttam ... Megjegyzések Granasztói Pál naplójegyzetéhez. *Magyar Szemle*, 17, 2007, 9/10. 68.
57. Ezzel kapcsolatban lásd: Entz Géza Antal: Dercsényi Dezső és a magyar műemléki topográfia. *Örökség*, 14, 2010, 7. 29–31. A cikk Dercsényi Dezső születésének 100. évfordulója alkalmából Vácott rendezett megemlékezésen elhangzott előadás rövidített változata.
58. KÖH Tudományos Irattár, MOB iratok, 1949/447. július 14.
59. A kongresszus emlékeztetője, benne Dercsényi előadásával, megtalálható a KÖH Tudományos Irattárának anyagában, az 1950. évi iratokat tartalmazó doboz MMOK 1950 feliratú dossziéjában.
60. Újraéledt: A magyar művészettörténet-írás programjai. 1999. i. m. 283–302.
61. Zádor Anna IV. Szerk. Bardoly István, Markója Csilla. *Enigma*, 16. No 58. 2008. 82–83. A Tímár Árpáddal és Bardoly Istvánnal folytatott beszélgetést 1992. november 9-én rögzítették. i. m. 68.
62. Bardoly 2006. i. m. 27–28.
63. Dercsényi Dezső. *Mai magyar műemlékvédelem*. Budapest, 1980. 27.
64. A levél dátuma: 1951. május 28. KÖH Tudományos Irattár, MMOK iratok, 1950. p. 382.
65. Zádor Anna: Emlékeim Fülep Lajosról. *Fülep Lajos emlékkönyv*. Szerk. Tímár Árpád. Budapest, 1985. 329.
66. Dercsényi Dezső: A tudományszervező. Uo., 232–233.
67. *Fülep Lajos levelezése VI. 1951–1960*. Szerk., a jegyzeteket és a mutatókat összeáll. F. Csanak Dóra. Budapest, 2004. 45.: No 2097.
68. Genthon István. *Magyarország műemlékei*. Budapest, 1951. Genthon topográfiai munkásságáról a KÖH Tudományos Irattárának és a Magyar Tudományos Akadémia levéltárának vonatkozó anyaga alapján lásd: Bognár Gábor: Genthon István és a műemléki topográfia. *Ars Hungarica*, 32, 2004, 1. 51–58.
69. Genthon 1951. i. m. 5.
70. Genthon egy írásában jelzi is a Dehio sorozat előképszerépét, de utal az eltérésekre is. Genthon 1951. (46. jegyzetben i. m.) 560–561.
71. *Magyarország Műemléki Topográfiaja*. Szerk. Dercsényi Dezső. II. *Győr-Sopron megye műemlékei I. rész. Sopron és környéke műemlékei*. Az előszót írta Fülep Lajos. Írták Csatai Endre, Dercsényi Dezső, Entz Géza, Gerő László, Héjj Miklós, Mollay Károly, Radnóti Aladár. Budapest, 1953.
72. *Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust*. Bearb. von Andre Csatai und Dagobert Frey. Mit archivalischen Beiträgen von Rudolf Wolkan. Wien, 1932. (Österreichische Kunsttopographie, 24.)
73. A topográfiai sorozat kötetei időrendben: II. Győr-Sopron megye (1953. 2. kiad. 1956.); III. Nógrád megye (1954.); IV. Budapest 1. (1955.) V/1–2. Pest megye (1958.); VI. Budapest 2. (1962.) VII–IX. Heves megye (1969., 1972., 1978.); X–XI. Szabolcs-Szatmár megye (1986–1987.)
74. Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei I. Dunántúl*, Budapest, 1959.; Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei 2. Duna-Tisza köze, Tiszántúl, Felsővidék*. Budapest, 1961., Zakariás G. Sándor: *Magyarország művészeti emlékei 3. Budapest*. Budapest, 1961.
75. Dercsényi Dezső: A műemléki topográfiairól. *Műemlékvédelem*, 23. 1979. 367.
76. *Fejér megye művészeti emlékei. The Historic Monuments of Fejér County*. Szerk. Entz Géza Antal és Sisa József. Székesfehérvár, 1988.
77. Ferkai András. *Buda építészete a két világháború között*. Budapest, 1995.; *Pest építészete a két világháború között*. Szerk. Ferkai András. Budapest, 2001.
78. Entz Géza: Javaslat a Dehio-rendszerű műemléki topográfiai kézikönyv programjának bevezetésére. *Műemlékvédelmi Szemle*, 13, 2003, 1. 103–120.
79. A sorozat első kötete: *Magyarország műemlékjegyzéke. Jász-Nagykun-Szolnok megye*. Sorozatszerkesztő: Haris Andrea, Somorjay Selysette. Budapest, 2005. – 2008-ig további hét kötet jelent meg. (A közzétett folytatását a KÖH akkori elnöke leállította.)
80. Lásd: 75. jegyzet
81. *Magyarország műemlékei*. Szerk. Entz Géza Antal. Székesfehérvár. Budapest, 2009. A műfaj sajátosságairól és a kutatás történetéről lásd: A szerkesztő előszava. 7–15.
82. Lővei Pál: *Magyarország műemlékei*: Székesfehérvár. Szerkesztette Entz Géza Antal. A szerkesztő munkatársa: Farkas Zoltán. *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 60–64. A középtopográfiként való műfaji meghatározásról: 61.